

Stárnutí populací

Publikováno: 4. 4. 2007

Cílem tohoto textu je čtenáře uvést do sociologického a demografického diskurzu o stárnutí populací. Seznámení s podstatnými pojmy a teoriemi je nutné pro dobré pochopení fenoménu stárnoucích populací – a je i nutnouází pro další vhlad do problematiky mobility starších lidí. Co to je stárnutí populací, jak k němu dochází a kdo jsou staří lidé? Při zodpovídání těchto otázek vycházím především z textů předního českého experta na problematiku populačního stárnutí Ladislava Rabušice.

Poprvé v celé historii existence naší civilizace lidstvo jako celek zažívá fenomén, který demografové pojmenovali jako stárnutí. Z demografického hlediska je stárnutí populace proces, v jehož průběhu se postupně mění věková struktura obyvatelstva určité geografické jednotky takovým způsobem, že se zvyšuje podíl osob starších 60 nebo 65 let a snižuje se podíl osob mladších 15 let. Kritériem pro označení určité populace jako staré či stárnoucí je osmiprocentní (nebo vyšší) podíl obyvatel ve věku 65 let a starších. To, zda je populace označena za mladou, středního věku či stárnoucí, závisí na její věkové struktuře a především ovšem na vzájemných proporcích mezi jejími hlavními věkovými skupinami: 0-14, 15-59, 60+. (Rabušic 1995: 12)

Věkovou strukturu každé společnosti (jakož i celkovou velikost populace) ovlivňují tři komponenty: porodnost, úmrtnost a migrace – tou se však nebudeme dále zabývat, neboť se jedná o příliš specifický a v našich poměrech méně podstatný faktor.

Vliv porodnosti na stárnutí populace

To, zda je populace mladá či stárnoucí, závisí v podstatné míře porodnosti. Rodí-li mnoho dětí, jedná se o populaci mladou, neboť základna stromu života je v takovém případě široká a celkový tvar stromu života má pyramidální charakter. Rodí-li se jich málo, populace začne stárnout, neboť základna stromu života je úzká a podíl mladé populace vůči staré se snižuje.

Demografie ukázala, že moderní populace ve svém vývoji tendují k tzv. demografické tranzici, která ve stručnosti znamená, že historicky vysoké míry porodnosti a úmrtnosti se postupně snižují (byť ve fázovém posunu, kdy se úmrtnost snižovala rychleji než porodnost, což vedlo k populačnímu růstu), aby na konci tranzice byla porodnost i úmrtnost na nízkých a vyvážených hodnotách. Demografická revoluce (demografická tranzice či také demografický přechod) se v historii lidstva odehrála pouze jednou – v Evropě, a její počátek je datován přibližně do přelomu 18. a 19. století. (Rabušic 1995: 16)

Demografickou tranzici charakterizuje redukce porodnosti oproti stavu v předmoderních společnostech. Faktory, které vedly ke snížení porodnosti, jsou nejrůznějšího druhu, soustředíme se pouze na ty nejpodstatnější. Především jsou to strukturální změny doprovázející ekonomický vývoj: přechod k nezemědělské, námezdní práci, rozvoj gramotnosti a urbanizace. Snižila se dětská a kojenecká úmrtnost, což přineslo změnu motivací k plození dětí – z pracovní síly se děti změnily v konzumenty investic (např. povinná školní docházka) a přestaly tak být pro rodinu existenciální nezbytností. Výsledkem je rodina s malým počtem dětí. „Pokles porodnosti zachvátil postupně všechny vyspělé země a dnes jsme svědky tohoto procesu i v zemích méně vyspělých.“ (Rabušic 1995: 18)

Vliv úmrtnosti na stárnutí populace

Od pravěku do roku 1800 (počátek demografické tranzice) se počet obyvatel Země měnil pouze zvolna. Původně pomalý růst počtu obyvatel Země byl především způsoben vysokou mírou úmrtnosti, která byla typická pro předmoderní společnosti – ta v nich byla hlavním regulátorem počtu obyvatelstva.

Technologická revoluce a industrialismus spustily procesy modernizace s jejími sociálními

a ekonomickými změnami, které stály v pozadí procesu označovaného jako epidemiologická tranzice. Stručně řečeno: rozvoj dopravy zlepšil zásobování potravinami a celkově se zlepšily hygienické podmínky. To vedlo k redukci infekcí a pandemií, které byly primárními příčinami úmrtí. Všechny tyto procesy vedly ke snížení úmrtnosti. (Rabušic 1995: 20)

Tomuto procesu je však třeba dobře porozumět. Snížení úmrtnosti, a tím i prodloužení délky lidského života nevedou automaticky ke stárnutí populace, naopak, činí ji o něco mladší. Jde totiž o to, že snížení úmrtnosti se z počátku demografické tranzice projevuje mnohem silněji v kojeneckém a mladém věku než ve věku starém. Dříve vysoké míry novorozenecké, kojenecké a dětské úmrtnosti klesají, „což zvyšuje pravděpodobnost přežití při samotném narození, a pak dále pravděpodobnost dožití se jednoho roku, deseti let, dvaceti let, atd. Vyšší počty přežívajících mladších věkových skupin logicky znamenají i vyšší podíly přežívajících mladých osob v populaci jako celku.“ (Rabušic 1995: 22)

Tato relace ovšem neplatí permanentně: v zemích, v nichž byl proces demografické tranzice zahájen nejpozději na konci 19. století, se nyní váha úmrtnostního faktoru zvyšuje, neboť stále více ovlivňuje vrchol věkové pyramidy, zatímco u její pyramidy je pocítován stále méně.

„Shrnuto tedy, stárnutí nebo mládnutí společnosti indikované charakterem věkové struktury závisí na minulých a současných trendech v porodnosti a úmrtnosti, Stárnutí pak může být produktem jednak zpomaleného růstu počtu mladých věkových skupin (je způsoben nižší porodností), jednak zrychleného nárůstu počtu ve starších věkových skupinách zapříčiněného rychlým poklesem úmrtnosti. Demografická literatura tyto dva různé procesy pojmenovává jako „stárnutí od základny“ a „stárnutí na vrcholu“. Stárnutí od základny (tj. od spodku věkové pyramidy) bylo typem stárnutí, který dosud v demograficky vyspělých zemích převažoval. Nyní se však začíná postupně prosazovat nový typ stárnutí, stárnutí „na vrcholu věkové pyramidy.“ (Rabušic 1995: 22-23)

Stárnoucí populace

Jak již bylo řečeno, struktura jakékoliv populace se mění díky třem demografickým procesům: porodnosti, úmrtnosti a migraci. Jelikož nízká úmrtnost se stává univerzálním faktem moderních společností, je z dlouhodobého hlediska s touto nízkou úrovní úmrtnosti kompatibilní pouze nízká porodnost – jinak by se populace zeměkoule rozrostla do fyzicky nevládnutelných rozměrů. A jelikož nízká porodnost produkuje populační stárnutí, je tento jev zákonitým efektem ukončené demografické transice – rodí-li se relativně málo dětí a úmrtnost je stabilizována (nebo se dokonce dále snižuje), dostává věková struktura populace urnovitý tvar s malými podíly mladé populace a vyššími podíly populace seniorské (viz obr. 1).

Graf 1: Model věkové struktury stárnoucí populace

Pramen: [Rabušic 2002 (Obr. 1)]

Ačkoliv z přísně technického hlediska populace nemá žádný věk, lze populační stárnutí měřit, a to různými způsoby. Intuitivně, pokud bychom stárnutí populací biologizovali, lze za stárnoucí společnost považovat takovou, v níž narůstá průměrný věk (nebo medián) žijících osob. Jenže průměrný věk současných stárnoucích společností se pohybuje kolem 40 let, což není z hlediska biologie jedince věk nijak vysoký – v Česku byl v roce 1991 průměrný věk obyvatelstva 36,5 roků, v roce 2001 pak 39 let (Kretschmerová 2002, tab. 2:160). V roce 2030, jak říká střední varianta populační prognózy ČSÚ, můžeme očekávat, že přesáhne hranici 46 roků (Kretschmerová, Šimek 2000: 189; cit. podle Rabušic 2002).

Ze strukturálního – a tedy adekvátního hlediska – je populace stárnoucí tehdy, jestliže narůstá podíl jedinců v seniorském věku. Jenže v jakém věku se člověk stává seniorem? Je zřejmé, že určení věkové hranice stáří je konvencí a sociálním konstruktem, který vznikl z potřeb administrativy sociálního státu. Konvenčně se v současné době pracuje s věkovou hranicí 60 nebo 65 let – každému, kdo se problematikou stáří jen trochu zabývá, je ovšem jasné, že jak individuální difference fyzických a psychických charakteristik jsou v tomto věku velmi značné, tak také samotná subjektivní percepce věku stáří se u jedinců odlišuje. (Rabušic 2002)

Česká společnost stárne

Populační projekce Českého statistického úřadu signalizují ve všech variantách, že česká společnost začne po roce 2010 stárnout rychleji než doposud a že se může, za předpokladu postulovaných trendů porodnosti a úmrtnosti, svými parametry stárnutí přiblížit úrovni demografického stárnutí vyspělých industriálních a postindustriálních společností. Česká populace začala stárnout již po roce 1950, kdy proporce obyvatel starších 65 let překročila hranici osmi procent, která je považována za hranici populačního stáří. Stárnutí bylo způsobeno snižováním porodnosti a stagnací ve vývoji úmrtnosti v průběhu 60. let. Avšak v období 1970-1990 se proces stárnutí české populace přerušil kvůli „husákovskému“ baby-boomu v polovině sedmdesátých let a kvůli snížení novorozenecké a kojenecké úmrtnosti. (Rabušic 1995: 88-9)

Výrazné a plynulé zestárnutí české populace je ovšem podle Rabušice možné očekávat v průběhu příštích 40 let, kdy po roce 2000 začnou překračovat dnešní hranici věku odchodu do důchodu silnější populační ročníky narozené v období 1940-1955 s akcelerací trendu po roce 2010. Z projekcí ČSÚ vyplývají následující závěry: v roce 2030 je možno očekávat, že v naší populaci bude 22% až 27% osob starších 60 let, nebo 17% až 21% osob ve věku 65 a starších. (Rabušic 1995 88-9)

Za nejzávažnější problémy stárnoucí společnosti se obvykle považuje to, že vznikne mohutná skupina ekonomicky závislé populace se specifickým životním stylem a specifickými potřebami v oblasti spotřeby, zdravotní péče, bydlení. Součástí staré společnosti bude i proměna sociálního klimatu (mentalita stárnoucí společnosti) a značné počty osamocené žijících jednotlivců, z nichž velký podíl budou díky nižší úmrtnosti tvořit ženy.

Život ve stáří

Od druhé poloviny 19. století probíhá plynulé zvyšování střední délky života: naděje dožití se v té době pohybovala kolem 41 let pro obě pohlaví, v současné době se v nejvyspělejších zemích blíží 80 letům.

Prodlužování střední délky života má významné následky v počtech osob ve vysokém věku. Např. podle některých odhadů by předpokládaný dvouprocentní roční pokrok ve snižování úmrtnosti zvýšil v USA počet osob ve věku 85 let ze 3 miliónů v roce 1990 na 70 miliónů v roce 2080. Pochopitelně však existují i nižší prognózy.

Podstatné jsou však otázky týkající se kvality takto prodlouženého života. Kardinální otázka podle Rabušice zní: budou tato přidaná léta léty zdraví nebo léty nemohoucnosti? Budou to jen léta přidaná –

k životu, nebo život přidáný k letům? (1995: 42)

Demografové jsou v tomto ohledu rozděleni do dvou táborů. Optimistický tábor předkládá hypotézu o kompresi morbidit, což znamená, že se zkrátí doba od vypuknutí choroby vedoucí ke smrti do smrti samotné. Předpokládá, že redukce rizikových faktorů a dokonalejší způsoby léčení oddálí příchod chorob způsobujících bezprostředně smrt, a proto bude celková stařecká nemocnost vtlačena do kratšího období, což by mohlo snížit, nebo alespoň nezvyšovat, potřebu a nákladnost lékařské péče pro naše staré spoluobčany. (Rabušic 1995: 43)

Druhý, pesimistický tábor naopak předpokládá, že prodlužování střední délky života povede naopak k expanzi morbidit a tak ke zvyšujícímu se počtu let strávených před smrtí ve stavu zdravotní nezpůsobilosti. Hypotézu o dramatickém zvýšení počtu nemocných obyvatel ve vyspělých zemích opírá například Olshansky o fakt, že dokonalejší lékařská technologie dovoluje delší přežívání i s degenerativními chronickými nemocemi. Dále ukazuje, že snížení úmrtnosti může (a) vést k redukci rizika smrti na zhoubné choroby a přesunout rizika k nezhoubným příčinám smrti z důvodů stárnutí, což (b) přivede populaci ušetřenou zhoubných chorob k vyššímu věku, v němž míra pravděpodobnosti onemocnění nezhoubnou chorobou způsobenou stářím organismu je značně vysoká a v současné době nevyhnutelná. Lapidárně řečeno, podle pesimistů dojde k výměnnému obchodu mezi delším životem a zhoršujícím se zdravím. Předkládají nám, podle Rabušice ne zcela nereálný obraz značných počtů osob dožívajících se vysokého věku, nemocných chorobami, které znemožňují jejich pohyb a samostatnost. „Má-li budoucnost vypadat takto, pak si budou muset lidé velmi brzy uvědomit, že smrt přestává být jejich hlavním protivníkem a že její roli přebírá aktuální hrozba života v nemocném stáří. (Rabušic 1995: 42-44)

Stáří jako status

Všechny společnosti jsou nějakým způsobem diferencovány a rozvrstveny. Jedním z diferencujících činitelů je nesporně i věk. Původně neutrální biologický znak – věk, nabývá v sociálním kontextu sociální význam, který určuje, jakým způsobem jsou jedinci vnímáni a jaké se od nich očekává chování. Věk je připsaným statutem – všechny společnosti totiž zahrnují své členy do různých vymezovaných věkových kategorií, které pak svazují s určitými sociálními normami. (Rabušic 1995: 142)

Stáří historicky bylo – a je tomu nadále – vždy významnou a vydělovanou fází životního cyklu v každé společnosti. Ti, kdo byli označeni jako „staří“, získali speciální status, od něž se odvíjely také speciální předpisy pro výkon příslušné speciální role. V různých kulturách bylo ovšem stáří ceněno různě. Postoje ke stáří, jako i k jiným věkovým skupinám, jsou dány především sociálně, jsou výsledkem vidění prostřednictvím kulturního prizmatu.

„Navzdory tomu, že se věkové normy chování v současných vyspělých společnostech podstatně rozvolňují a stávají se méně závazné, je jasné, že stáří je a bude i nadále významotvornou kategorií. Co si však pravděpodobně demografický a společenský vývoj vynutí, bude jeho nová definice. Především z hlediska toho, kdy stáří začíná a co vlastně znamená.“ (Rabušic 1995: 142)

Typická definice stáří vychází z toho, že starým se člověk stává po dovršení určitého věku, který se většinou pohybuje v rozmezí šedesáti až šedesáti pěti let. Rituálem, jenž přechod do této fáze životní dráhy jasně vymezuje, je odchod do důchodu. Stanovením určitého věku, v němž jedinec přestává být angažován v pracovním procesu a začíná pobírat starobní důchod, se ustanovila jasná sociální definice stáří. Tento akt vytvořil zvláštní sociální kategorii, kategorii starých osob, definovaných jako závislá skupina, jejíž členové by již neměli pracovat, ale naopak potřebují ekonomickou a společenskou asistenci, kterou mají poskytovat mladší členové společnosti. (Rabušic 1995: 143)

Ale stáří je kategorií značně heterogenní. Navíc s prodlužováním délky života vzniká v lidské historii dosud neprožitá skutečnost: v kategorii „starých“ začíná vedle sebe žít více věkových kohort s podstatně odlišnými životními zážitky a zkušenostmi i životním stylem.

Stáří je odborníky i laiky vnímáno jako sociální problém. Ale proč? Skutečnost je sociálně

konstruována – tj. je-li člověk sociálně definován jako starý, pak starým skutečně je, ať vypadá jakkoliv, ať se cítí sebe mladistvěji. I moderní společnost, která se zdá být poměrně liberální z hlediska předpisu některých rolí pro jiné věkové skupiny, je v očekáváních spjatých s výkonem role „starý člověk“ poměrně rigidní: od starého člověka se očekává, že opustí svět práce a odejde „na odpočinek“, tedy do důchodu. Rabušic uzavírá, že je to vlastně ne-role. Po odchodu do důchodu se totiž mění jednotlivé složky statusu. Mizí objektivní charakteristika profese a její prestiž (z náměstka Nováka se stane důchodce Novák), může se také výrazně snížit podíl na moci, snižuje se příjem a mění se životní styl. Tj. status se snižuje, což má důsledky pro očekávané chování individua. (Rabušic 1995: 145)

Vyřazování starých lidí z pracovních sil tak přispívá k tomu, že na staré lidi je pohlíženo jako na slabé, neužitečné a závislé, s tendencí vylučovat je ze společenského dění a v podstatě od nich nic neočekávat. Rabušic však zároveň (a ve shodě s mnoha jinými autory) upozorňuje, že „nová kohorta důchodců po roce 2010 bude kohortou s podstatně odlišnými existenciálními zážitky, bude kohortou mohutnou co do své velikosti, bude energická, sebevědomá a vzdělaná, bude mít zcela konkrétní představy o tom, jak aktivně trávit léta svého seniorského života“ (Rabušic 1995: 171)

Heterogenita stáří

„Již dnes jsou senioři diferencovanou skupinou – odlišujícími faktory jsou zdraví, rodinné vztahy, inteligence, životní styl, vzdělání, etnický původ, socioekonomický status – to vše znemožňuje definovat „normálního starého člověka“ (Silverstone 1996: 27). Tím má být řečeno, že se již nadále nemůžeme opírat o naše stereotypy o starých lidech.

Proto je třeba si opravit naše představy o společnosti plné seniorů, kterou začneme prožívat po roce 2010. Mohutná skupina seniorů je z demografického hlediska charakteristická – jako každá věková skupina – permanentním přílivem nových kohort a odlivem kohort starých a tím se také permanentně proměňuje. Kohorty, které se začnou stávat seniory po roce 2010, budou lidé narození po roce 1950. Pro ně již bude platit, že to budou skupiny, jejichž životní dráha bude mít ne tři fáze životního cyklu, které jsme až dosud byli zvyklí rozlišovat (tedy dětství, dospělost a stáří), nýbrž čtyři. Tou čtvrtou se stává tzv. čtvrtý věk, staré stáří. (Rabušic 2002)

Senioři blízké budoucnosti (kolem roku 2015) budou skupinou velmi heterogenní, kdy vedle sebe budou žít na jedné straně senioři narození v období 1930–1945, jimž bude mezi sedmdesáti až osmdesáti pěti lety, a vedle nich senioři narození v období 1950–1955, tedy tzv. „mladí stáří“. A jelikož podle základní premisy sociologie věku platí, že díky rozdílným historickým podmínkám, jež jsou dány rozdílnými politickými, ekonomickými a sociálními strukturami, různé věkové kohorty (sociálně) stárnou různým způsobem, je zřejmé že v dynamicky se proměňujících moderních společnostech musí být zákonitě jednotlivé kohorty seniorů od sebe poměrně značně odlišné. Kohorta 1950–1955 je již dnes skupinou nebývale vzdělanou, velmi aktivní, zvyklou na individuální nezávislost, v relativně dobrém zdravotním stavu a s relativně slušnou životní úrovní. Bude navíc první generací seniorů, která bude ve velké míře počítačově gramotná, což ve světě po roce 2015 nebude nedůležitý prvek. (Rabušic 2002)

V plné míře tak pro ni bude platit koncept „strukturálního zpoždění“ (structural lag), který do úvah o populačním stárnutí vnesli Rileyová, Kahn a Fonerová (1994). Tito autoři totiž tvrdí, že navzdory prodlužující se naději dožití, lepšímu zdravotnímu stavu a rozmanitějším stylům života, tedy měnícím se individuálním charakteristikám, zůstávají sociální struktury (rozuměj struktury sociálního zabezpečení) ve svém vývoji opožděny, takže svým způsobem podstatně redukuje „struktury příležitosti“ (opportunity structures) – jimiž chápou příležitosti k dalšímu vzdělávání, zaměstnávání a sociálním aktivitám rostoucím počtům seniorů, čímž brání jejich adekvátní existenci. (Rabušic 2002)

Feminizace stáří

Rapidně ubývající počty mužů po šedesátém roce věku s sebou přinášejí vdovství a osamělost žen. Staré ženy jsou s vysokou pravděpodobností spíše vdovy než vdané a spíše žijící v jednočlenných domácnostech. Stáří muži naopak jsou spíše ženatí než vdovci a žijí ve vícečlenných domácnostech.

Tyto rozdíly jsou jednak způsobovány vyšší úmrtností mužů ve starém věku, jednak tím, že mnohonásobně častěji uzavírají další sňatky a - pokud se znovu ožení - berou si mladší ženy, čímž si zvyšují pravděpodobnost, že svou manželku nepřežijí a nebudou žít osamoceně. (Rabušic 1995:151)

Svět starých lidí je tedy především světem žen. V době, kdy mohou být z důvodů svého stáří postiženi nejrůznějšími chorobami způsobujícími jejich nemožnost, mají velkou pravděpodobnost, že vedle nich bude manželka, která se o ně postará. V případě nemocných a nemožných žen tomu tak není. Ženy musejí hledat pomoc u svých dětí a především u svých dcer, neboť to jsou většinou dcery, které pečují o rodiče jak své, tak svého manžela. Rabušic upozorňuje na významný fakt: poprvé v historii lidstva má průměrný manželský pár více rodičů než dětí. Pro dnešní ženu to má dalekosáhlé následky. (Rabušic 1995: 152)